

पाण्यासाठी पाण्यापरी वाहून गेलेला निधी

सिंचनावरील बेलगाम खर्चाने राज्याचे नियोजन विस्कटले:

“वित्तीय अनुशेष दूर झाल्यानंतर त्यास अनुरूप सिंचनाच्या सुविधा निर्माण होतील असे निर्देशांक व अनुशेष समितीला वाटले होते. तशा सिंचन सुविधा प्रत्यक्षात निर्माण झाल्या नाहीत. सिंचनाचा वित्तीय अनुशेष आता दूर झाला असला तरी त्या दूर झालेल्या अनुशेषास अनुरूप सुविधा निर्माण करताना राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर ताण आल्याशिवाय राहणार नाही. गेल्या काही वर्षांमध्ये इतर सामाजिक क्षेत्रांची निधीसाठीची न्याय्य मागणी दुर्लक्षित करून व परिणामी राज्याच्या नियोजनाची घडी विस्कटून राज्याच्या निधीचा मोठा हिस्सा सिंचनासाठी दिला गेला.”

- महामहिम राज्यपाल श्री. के. शंकरनारायणन्
दिनांक १९ मार्च २०१० रोजी राज्यपाल महोदयांनी दिलेले निर्देश

सर्वात अधिक खर्च करूनही प्रत्यक्ष सिंचनात राज्य पिछाडीवर:

“महाराष्ट्राने सिंचनावर केलेली गुंतवणूक देशातील इतर कोणत्याही राज्याने सिंचनावर केलेल्या गुंतवणुकीपेक्षा सर्वाधिक आहे. देशातील सर्वात जास्त सिंचन प्रकल्प राज्यात आहेत. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये एकूण खर्चापैकी १४ टक्के खर्च सिंचनावर झाला होता तर नवव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये खर्चाचे हे प्रमाण ३३ टक्के एवढे होते. ९व्या पंचवार्षिक योजनेअखेर पर्यंत राज्याने एकूण रु. २३ हजार ६२२ कोटी सिंचनावर खर्च केले. असे असतानाही राज्यातील लागवडीखालील क्षेत्रापैकी केवळ १७.५ टक्के क्षेत्र सिंचनाखाली आहे. देशपातळीवर हे प्रमाण ४३ टक्के एवढे आहे. १९९०-९१ पासून राज्यासाठी हे प्रमाण १५ ते १७ टक्क्यांदरम्यानच राहिले आहे.”

- महाराष्ट्र राज्य विकास अहवाल, २००७
नियोजन आयोग

दहावी पंचवार्षिक योजना - १२८ टक्के खर्चात ३५ टक्के सिंचन:

“दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात ठरविल्यापेक्षा २८ टक्के अधिक खर्च होऊनही ठरविल्याच्या केवळ ३५ टक्केच सिंचन क्षमता निर्माण झाली. रु. १० हजार ६४४ कोटी खर्च करून १४.३४ लक्ष हेक्टर सिंचन निर्मितीचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले होते. प्रत्यक्षात मात्र रु. १३ हजार ७०४ कोटी खर्च होऊन ५.०५ लक्ष हेक्टर सिंचन निर्मिती झाली.”

- राज्य नियोजन मंडळ

लागवडीखालील क्षेत्रापैकी केवळ १७.८२ टक्के क्षेत्र सिंचनाखाली:

(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये)

अक्र.	वर्ष	सिंचित क्षेत्र			पिकाखालील एकूण क्षेत्र	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकाखालील सिंचित क्षेत्राशी टक्केवारी
		विहिरी	इतर साधने	एकूण		
१.	१९९९-००	२,२८५	१,०१२	३,८७३	२२,३८२	१७.३०
२.	२०००-०१	२,२६५	९८७	३,८५२	२२,६१९	१७.८२
३.	२००१-०२	१,९२२	१,०५३	३,६६७	२२,४०५	१६.३७
४.	२००२-०३	१,९३१	१,०४३	३,६६८	२२,३८७	१६.३८
५.	२००३-०४	१,९१४	१,०३०	३,६३६	२२,१९०	१६.३९
६.	२००४-०५	१,९४२	१,००१	३,६६५	२२,३७६	१६.३८
७.	२००५-०६	२,०७७	१,०७०	३,८१०	२२,५५६	१६.८९
८.	२००६-०७	२,१०९	१,१३७	३,९५८	२२,५५७	१७.५५
९.	२००७-०८	२,१५१	१,१६०	४,०३७	२२,६५५	१७.८२

स्रोत: महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००९-१०

१०व्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात (२००२-०७) सिंचनावर योजनेच्या २७.५ टक्के म्हणजे रु. १५ हजार २१४ कोटी खर्च झाले. एवढा खर्च होऊनही वर्ष १९९९-२००० मध्ये निर्माण झालेले ३८ लाख ७३ हजार हेक्टर सिंचन क्षेत्र वाढण्याऐवजी वर्ष २००५-०६ पर्यंत ३८ लाख १० हजार हेक्टर एवढे कमी झाले होते. त्यानंतरच्या २ वर्षांमध्ये ते केवळ २ लाख २७ हजार हेक्टर वाढले. एकूण पिकाखालील क्षेत्राची तुलना करता सिंचित क्षेत्राचे प्रमाण केवळ ०.२७ टक्के वाढले.

निर्मित सिंचन क्षमतेचाही पूर्ण वापर नाही:

जून, २००९ पर्यंत निर्माण केलेल्या ५९ लाख ६९ हजार हेक्टर सिंचन क्षमतेपैकी केवळ ३१ लाख ३७ हजार हेक्टर (५२.५५ टक्के) सिंचन क्षमतेचाच प्रत्यक्षात वापर होतो असे महाराष्ट्राच्या आर्थिक पाहणीतील आकडेवारीवरून स्पष्ट होते. साठविलेले पाणी वाहून नेणाऱ्या कालव्यांच्या बांधकामाकडे करण्यात येणारे दुर्लक्ष यासाठी कारणीभूत असल्याचे मत नियोजन आयोगाच्या राज्य विकास अहवालात मांडले आहे.

जून, २००९ पर्यंत पूर्ण झालेल्या प्रकल्पांची संख्या: ५६,९७०

जून, २००९ पर्यंत प्रगतीपथावरील प्रकल्पांची संख्या: ८,०६८

जून २००० मध्ये असलेली ४६ लाख ८६ हजार हेक्टर सिंचन क्षमता जून २००९ पर्यंत केवळ ५९ लाख ६९ हजार हेक्टर एवढीच वाढली. म्हणजे वर्ष २००० ते २००९ पर्यंत केवळ १२ लाख ८३ हजार हेक्टर एवढीच सिंचन क्षमता वाढल्याचे दिसून येते.

सिंचनातील विषमता :

राज्यातील सिंचन क्षेत्राचा विकास विषम असून ५० टक्क्यांहून अधिक सिंचित क्षेत्र पुणे, कोल्हापूर, अहमदनगर या पश्चिम महाराष्ट्रातील पट्ट्यात एकवटलेले आहे. त्याचप्रमाणे राज्यातील एकूण सिंचित क्षेत्रापैकी १८ टक्के क्षेत्र उसाखाली आहे, उसाची लागवड मात्र एकूण लागवडीखालील क्षेत्रापैकी ३ टक्के क्षेत्रावरही नाही.

७५ टक्के सिंचनाचा लाभ २ हेक्टरपेक्षा अधिक जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांना होतो तर १ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांना अवघ्या १० टक्के सिंचनाचा लाभ होतो. सरासरी ४ हेक्टर जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांकडून ८० टक्के भूजलाचा वापर होतो.

अपूर्ण सिंचन प्रकल्प :

अपूर्ण सिंचन प्रकल्प व त्यांच्या वाढत जाणाऱ्या किंमतींमुळे अर्थव्यवस्थेवर येणारा ताण ही राज्यासाठी चिंतेची बाब बनली आहे. १९६० ते १९८०च्या दशकात सुरू झालेल्या १६ निवडक प्रकल्पांचा अभ्यास असे दर्शवितो की, मार्च २००२ अखेर प्रकल्पाच्या मूळ किंमतींमध्ये सरासरी १,४०२ टक्क्यांनी वाढ झाली. वाढ झालेल्या किंमतीच्या सरासरी ८९ टक्के खर्च होऊनही प्रकल्पाच्या क्षमतेच्या केवळ ६४ टक्के सिंचन क्षमता प्रत्यक्षात साध्य झाली होती.

कृष्णा खोरे प्रकल्पाचे उदाहरण घ्यावयाचे झाल्यास वर्ष १९९६ मध्ये प्रकल्प सुरू झाला त्यावेळेस २७ मोठे, ३९ मध्यम व ३५५ लघु प्रकल्प असे एकूण ४२१ प्रकल्प पूर्ण करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले होते. परंतु १२ वर्षांमध्ये म्हणजे वर्ष २००८ पर्यंत केवळ १० मोठे, २७ मध्यम व २०८ लघु असे २४५ प्रकल्पच पूर्ण करता आले होते. (विधान परिषद २६ डिसेंबर २००८, तारांकित प्रश्न क्र. ४९८२९)

अपूर्ण प्रकल्पांचा अर्थव्यवस्थेवर ताण :

राज्य शासनाने स्थापन केलेल्या पाटबंधारे विकास महामंडळांनी सिंचनासाठी ३१ मार्च २००७ पर्यंत रु.७४ हजार ९९२ कोटी २० लाख एवढा निधी खर्च केला. सिंचन प्रकल्प जलद गतीने पूर्ण करण्यासाठी पाच सिंचन विकास महामंडळांची स्थापना १९९६-९८ मध्ये केली. त्यांच्याकडील ७३ मोठे, १३६ मध्यम, ८४२ लघु पाटबंधारे प्रकल्प असे १,०५१ प्रकल्प अजूनही पूर्ण झालेले नाहीत.

सिंचनावर होणारा भांडवली खर्च सिंचन विकास महामंडळांकडून होतो. अर्थसंकल्पबाह्य कर्जांमध्ये सर्वात मोठा वाटा सिंचनासाठी घेतलेल्या कर्जांचा आहे. महाराष्ट्र कृष्ण खोरे विकास महामंडळाच्या रोख्यांवरील व्याज प्रदानांवर १९९६-९७ मध्ये रु. ७०० कोटी खर्च झाला होता. २०००-०१ मध्ये ही रक्कम १,३०० कोटींवर पोहोचली आहे. वर्ष २००६-०७ चा अर्थसंकल्प सादर करताना वित्तमंत्र्यांनी सिंचन विकासासाठी निर्माण केलेली ५ महामंडळे

बंद करण्याची प्रक्रिया सुरू करण्याचे ठरविल्याचे म्हटले होते. या कटू निर्णयावर काही कार्यवाही केल्याचे मात्र त्यानंतरच्या काळात दिसलेले नाही.

खडलेल्या सिंचन प्रकल्पांवर खर्च झालेला अधिकचा वेळ व निधी:

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्प सुरू झाला ती पंचवार्षिक योजना	प्रकल्पाची अंदाजित किंमत (मूळ)	प्रकल्पाची अंदाजित किंमत (सध्याची)	मूळ व सध्याची अपेक्षित किंमत यातील तफावत	वाढलेल्या किंमतीचे मूळ अंदाजाशी प्रमाण	मार्च २००२ अखेर झालेला खर्च	झालेल्या खर्चाचे प्रकल्पाच्या अंदाजित रकमेशी (सध्याची) प्रमाण	मार्च २००३ अखेर प्रकल्पाच्या क्षमतेच्या तुलनेत प्रत्यक्ष साम्य
भातसा	५	१६४११	३२२४९	१५८३८	९६.५१	२४६४२	७६.४१	८.९३
भीमा	३	४२५८	९१९००	८७६४२	२०५८.२९	८५८६०	९३.४३	२१४.५३
चासकमान	५	२२४८	३४७१४	३२४६६	१४४४.२२	२८९२५	८३.३२	२१.२१
जायकवाडी (I&II)	५	१२७३६	७१६८७	६६९५१	५२५.६८	७७९३२	९७.८०	२३६.९३
खडकवासला	२	११६२	३४५०४	३३३४२	२८६९.३६	३२२२१	९३.३८	६२.१५
कोयना कृष्णा (एलआयएस)	६	२५९१०	१०८३००	८२३९०	३१७.९९	९२१४९	८५.०९	४.५२
कृष्णा	३	२७६६	३७०००	३४२३४	१२३७.६७	३८८९७	१०५.१३	८९.९५
कुआडी	६६-६९	१७९०	९१९००	९०११०	५०३४.०८	१०५२४५	११४.५२	९४.८८
सूर्या	७८-८०	१९३२	१७५१४	१५५८२	८०६.५२	२२८२०	१३०.३०	२२.५५
तिल्लारी (आयएस)	७८-८०	२१७२२	४२४०६	२०६८४	९५.२२	४८४१६	११४.१७	१.३३
उच्च गोदावरी	६६-६९	१४२०	१३३२३	११९०३	८३८.२४	११६९४	८७.७७	६६.१७
उच्च पेंनगंगा	५	८४४८	८६१९९	७७७५१	९२०.३५	५४८४४	६३.६२	७९.९७
उच्च प्रवरा	५	१५८७	२८७१४	२७१२७	१७०९.३३	१२००३	४१.८०	४.८३
उच्च वर्धा	५	३९८८	६६१८६	६२१९८	१५५९.६३	६१८०३	९३.३८	७३.३३
विष्णुपुरी	७८-८०	७८९३	१९३२२	११४२९	१४४.८०	१८४१०	९५.२८	१८.५४
वारणा	४	३१०८	८९२००	८६०९२	२७७०.०१	४२९५५	४८.१६	१८.८१
एकूण		११७३७९	८७३११८	७५५७३९	२२४२७.८९	७५८८१६	१४२३.५६	१०१८.६३
सरासरी				४७२३३.६९	१४०१.७४		८८.९७	६३.६६

स्रोत: राज्य विकास अहवाल, नियोजन आयोग